

הספרות העממית כביטוי לזהות אתנית: העדה הספרדית-יהודית בישראל

[א]

מטרתו של מאמר זה היא לבדוק את תפקידה של הספרות העממית ככלי ביטוי לזהות אתנית של קבוצה מסוימת; במקרה זה — יהודים-ספרדים בארץ-ישראל. המאמר לא ידון בשאלה מדוע קבוצה מסוימת רוצה או נזקקת לשמור על זהותה האתנית הנבדלת, בתוך חברה מסוימת, אלא רק בשאלה כיצד היא שומרת על זהותה האתנית, ומה הם האמצעים והמנגנונים שהיא מפעילה כדי ליצור גבולות המבחינים אותה כקבוצה המהווה חלק מחברה כללית יותר.

אנחנו מעוניינים בבדיקת מנגנון אחד המאפשר יצירה ושימור של גבולות אתניים. מנגנון זה הוא הפולקלור, וביתר צמצום — הספרות העממית, כאשר השאלה היא: מדוע ובמה מתאימה הספרות העממית לשמש בתפקיד זה, ומה הם האמצעים הספרותיים, התבניתיים והרטוריים המייחדים את הספרות העממית ומכשירים אותה לתכלית זו.

ברוב המקרים של הפולקלור האתני¹ נתפסת ה'אתניות' כמושג שבאמצעותו מזהים קבוצות ומבדילים ביניהן מבחינה תרבותית, ואילו 'פולקלור' הוא מונח שבאמצעותו מתארים תהליכים וצורות משמעותיים שהם: 1. מסורת בעיני בני הקבוצה; 2. היבטים וביטויים של התרבות המייחדת את הקבוצה.² המושג 'אתני'

1 ראה: ר"א ג'ורג'ס, 'היבטי מחקר בפולקלור אתני', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ד (תשמ"ג), עמ' 7-27, *Western Folklore*; S: Stern, 'Ethnic Folklore and the Folklore of Ethnicity, *Western Folklore*; 27-7 XXXVI (1977), pp. 7-32; R. Abrahams, 'Folklore in the Definition of Ethnicity — an American and Jewish Perspective', *Studies in Jewish Folklore*, I, Cambridge-Mass., 1980, pp. 13-20; ת' אלכסנדר, 'לחקר דרכי ההסתגלות של הסיפור העממי — האגדה הספרדית-יהודית על רבינו קלונימוס בירושלים', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ה-ו (תשמ"ד), עמ' 85-123.

2 ראה: ג'ורג'ס, שם, עמ' 8.

מהווה, אם כן, ביטוי להבדלים תרבותיים במצב של ריבוי; דהיינו, קיום התנהגויות חליפיות וגישות שונות לערכי החיים ואורח ביטויים בחברה אחת. מכאן שהמונח 'אתני' הוא מונח יחסי בזמן ובמרחב; 'אתניות' קיימת רק ביחס למשהו אחר והיא שלב זמני או היבט של תהליך משתנה.

בספרו *Ethnic Groups and Boundaries* טוען בארט כי המשך קיומן של קבוצות אתניות תלוי באופן ובמידה שבני הקבוצה מסגלים לעצמם דפוסים תרבותיים משותפים, ובהתאם לכך יוצרים הבחנות מבדילות בינם לבין קבוצות אחרות. דפוסים אלו מקבלים חזיון מתוך הקשר עם בני קבוצות אחרות וכך נתחמים ונקבעים הגבולות האתניים ה'בין-קבוצתיים'. הצורות והמידות השונות של התחמת הגבולות תלויות בעצם האכונות של בני הקבוצה לשמור על התחמה נפרדת, באמצעות שימור ופיתוח האלמנטים האתניים. כלומר, הקבוצה האתנית היא קבוצה דינאמית בעלת יכולת של התפתחות פנימית, הנבנית על-ידי יחסי גומלין תמידיים בין בני הקבוצה לבין עצמם ובין בני הקבוצה לבין גורמים חוץ-קבוצתיים.³

מכאן ששייכות אתנית אינה נקבעת רק על-פי אמות מידה אובייקטיביות, על סמך בחינת הקבוצה מבחוץ, אלא חשובה ביותר היא הכרעתם של בני היחידה עצמם לגבי שייכותם האתנית. כיוון זה מפותח ומודגש בעבודתה של מורג'טלמן, שעל-פיה קביעת הזהות האתנית חייבת להיעשות על-ידי בני הקבוצה עצמם. לכן זהות אתנית מוגדרת כ'מודעות של שייכות', כשמודעות זו עשויה להורות על התרכבויות שונות של אלמנטים אתניים בהתאם לתפיסות שונות. בני הקבוצה קובעים הן את אמות המידה לשייכות אתנית והן את האופנים השונים שעל-פיהם הם רואים עצמם שייכים או לא שייכים לקבוצה.⁴ תפיסה זו מקבילה לתפיסתו של בן-עמוס בפולקלור, לגבי הגדרת סוגות (ו'אנרים) ספרותיות אתניות על-פי הגדרות בני הקבוצה עצמה, במובחן מקטגוריות והגדרות אנליטיות של החוקרים.⁵

המודעות העצמית של בני הקבוצה לשוני ולשיתוף בינם לבין קבוצות אחרות, והשימוש בהבדלים אלו כדי לאשש ולשמר את ההמשכיות והאינטגרטיביות של הקבוצה, הם שיוצרים את הזהות האתנית. יכולת העמידה של קבוצה אתנית ככזו, דהיינו כבעלת זהות מגובשת משלה ומובחנת משאר החברה, תלויה במנגנוני שימור הגבולות שהיא מצליחה לפתח. עיקר תפקידם של מנגנונים אלו הוא ליצור הפרדה וניתוק בין הקבוצה לשאר בני החברה.

במאמרה 'Preservation of Jewish Ethnic Identity in Yemen' מפתחת קציר את המודל של בארט וטוענת שקבוצה אתנית, שהיא כאמור קבוצה חלקית בתוך

3 F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen 1969²

4 פ' מורג'טלמן, 'השתלבותה של עדה ותיקה בחברת מהגרים — העדה הספרדית בישראל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1980.

5 דן בן-עמוס, 'קטגוריות אנליטיות ו'אנרים' אתניים' הספרות 20, תל-אביב 1975, עמ' 136–150.

חברה פלורליסטית, אינה יכולה להתקיים רק בזכות מנגנוני ניתוק והתבדלות (סגרגציה), שכן גיבוש גבולות הקבוצה הוא תהליך דינאמי שנעשה גם באמצעות תהליך של שילוב והתערות (אינטגרציה) אל תוך החברה הכללית. שני התהליכים המנוגדים — התבדלות והתערות — מתקיימים זה לצד זה בד בבד ונמצאים במערכת של זיקות גומלין הדדיות ותמידיות.

מערכת כפולה זו של התייחסויות מאפשרת המשכיות תרבותית ושינוי, תוך כדי התאמה תמידית לסביבה. הגבול האתני חייב להיות גמיש מספיק כדי לאפשר גם התבדלות וגם התערות.⁶ הכוחות היוצרים את הגבולות הללו עשויים להיות הן פנים-קבוצתיים והן חוץ-קבוצתיים; והם פועלים במקביל באמצעות שני התהליכים המתוארים לעיל. כוחות חיצוניים עשויים למשוך את הקבוצה להשתלבות או דוחקים אותה החוצה, ובמקביל פועלים כוחות הפנים. יחסי הגומלין בין כוחות הפנים והחוץ — השילוב והבידול — מאפשרים לקבוצה להתגבש כקבוצה אתנית ייחודית. הקבוצה יוצרת תדמיות והטפסים (סטראוטיפים) על עצמה (אלו התדמיות הפנים-קבוצתיות), מתייחסת להטפסים פנימיים של קבוצות אחרות ומגיבה על תדמיות ותוויות שקבוצות אחרות יוצרות עליה (אלו התדמיות החוץ-קבוצתיות). תדמיות ותוויות אלו עשויות למצוא להן ביטוי בסוגות ספרותיות פולקלוריסטיות.

[ב]

בגלל היותו של הפולקלור תחום שאינו מחייב אחידות כמו ההלכה, הוא יכול לאפשר ביטוי להבדלים חשיבתיים, התנהגותיים ולשוניים של קבוצות שונות. באמצעות הפולקלור יכול בן-הקבוצה לבטא את מודעותו העצמית לשייכות לקבוצה אתנית מסוימת. ההתייחסות למעגלים קטנים יותר (משפחה, משפחה מורחבת, קבוצה אתנית) עשויה לספק בטחון לאדם החש מנוכר בחברה הכללית. חומרי הפולקלור עשויים לשקף את הקיים (מנהגים ואורחות-חיים), או לבטא את הרצוי — נורמות וערכים שנועדו לשמש דוגמא לחיקוי במציאות: משאלות ותקוות של הקבוצה שאינן מתגשמות במציאות (נצחון המיעוט על הרוב השליט במקרים של סיפורי עימות והבעת עמדת עליונות), או מתן ביטוי ומוצא לדברים שהם אסורים ומדוכאים במציאות. פולקלור עשוי לפעול בתהליך קוטבי כפול של חיזוק ערכים קבוצתיים, סולידאריות וגיבוש כלפי פנים (כגון: אגדות המפארות דמויות המקודשות על בני הקבוצה) או בידוד ותוקפנות כלפי חוץ (כגון: בדיחות לועגות המבוססות על סטראוטיפים אתניים של קבוצות אחרות).

6 Y. Katzir, 'Preservation of Jewish Ethnic Identity in Yemen — Segregation and Integration as Boundary Maintenance Mechanism', *Comparative Studies in Society and History* 24, April 1982 (No. 2), pp. 264-279

כמו בכל תחומי הפולקלור — אמנות עממית ותרבות חומרית, אמנות עממיות, מנהגים ומוסיקה עממית — גם מהותה וייחודה של הספרות העממית, להבדיל מן הספרות הכתובה, הם בדינאמיות שלה, בשינויים שהיא עוברת וביצירה שהיא יוצרת בכל פעם מחדש תוך כדי היגודה.⁷

הסיפור העממי, ככלל היצירה העממית, מצוי במתח מתמיד הנע בשני צירים: המתח שבין מסורת וחדוש הכולל יצירה, יצירה מחדש ואלתור; והמתח שבין דפוסים אוניברסאליים כלליים לדפוסים לוקאליים מקומיים. פעמים רבות ישנה הקבלה בין הדפוסים המסורתיים, העוברים בעל-פה מדור לדור, ובין היסודות הכלליים (כלל-יהודיים או אוניברסאליים), כאשר אלו יחד מהווים את היסודות הקבועים והפחות משתנים בספרות העממית. בצד השני עומדים היסודות הדינאמיים, הכוללים חידוש, יצירה ואלתור — בכל היגוד מחדש, או בתהליכי הסתגלות (אויקוטיפיקציה) של התאמת היצירה העממית למקום גאוגרפי וקבוצה אתנית מסוימת.⁸

כשם שתהליך יצירת הגבולות האתניים-קבוצתיים והתגבשות הזהות האתנית, כפי שתואר לעיל, הוא תהליך כפול של התבדלות והתערות, המתרחש בד בבד ובאופן מתמיד, כך הוא גם תהליך השימור והיצירה של הפולקלור. דומה שההקבלה המוצעת כאן בין שני תהליכים אלו, עשויה להסביר את התאמתו ויכולתו של הפולקלור לשמש כלי ביטוי הולם לתחושות של שייכות וזהות אתנית.

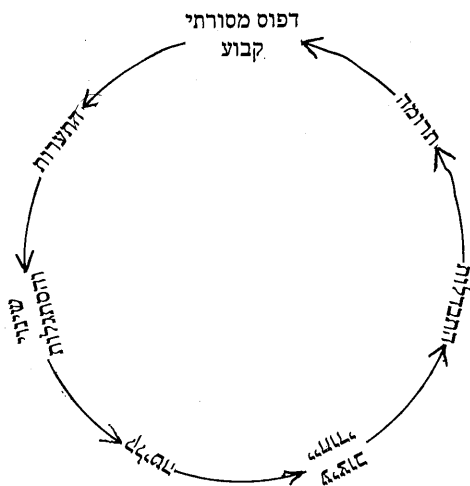
תהליך של בידוד ושילוב, התערות והתבדלות, ייחוד ואיחוד, המתרחש תוך כדי יצירת גבולות אתניים מתוך זיקות הגומלין עם החברה הכללית ועם קבוצות אתניות אחרות, מקביל לתהליך הדינאמי המתמיד של יחסי הגומלין בין המשותף והשונה, המתרחש גם בפולקלור. תהליך זה בפולקלור נובע מן המתח המתמיד שבין מסורת לחידוש, בין הקבוע למשתנה ולמסתגל. מכאן שהיסודות המסורתיים והנוטים לדפוסים של קבע בפולקלור, שהם היסודות המשותפים לכלל החברה, מקבילים ליסודות ההתערות והשיתוף בתהליך יצירת הגבולות האתניים. ואילו יסודות השינוי וההסתגלות של הפולקלור, שהם היסודות העוברים תהליך של התאמה או יצירה כדי להיות ייחודיים אך ורק לקבוצה מסוימת, מקבילים ליסודות הבידוד והבידול ביצירת גבולות אתניים.

תהליך הכפול של התערות והתבדלות פועל בכיוונים כפולים: הן כלפי חוץ, מן הקבוצה אל החברה הכללית בתהליך של תרומה, והן כלפי פנים, מן החברה הכללית וקבוצות אחרות אל מסגרת קבוצתית אחת בתהליך של קליטה. תהליכים אלו של

7 ראה למשל: R.A. Georges, 'Toward an Understanding of Story Telling Events', *Journal of American Folklore* 82 (1969), pp. 313-328

8 ל' הונקו, 'ארבע צורות של הסתגלות למסורת', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ג (תשמ"ב), עמ' 139-156; אלכסנדר, לעיל, הערה 1; — C.W. Von-Sydow, 'Folktale Studies and Philology — Some Points of View', in: A. Dundes (ed.), *The Study of Folklore*; Prentice-Hall, N.J. 1965, pp. 219-243

קליטה ותרומה הם דינאמיים ותמידיים, ומידע פולקלורי שעבר תהליך הסתגלות וייחודיות מן החברה אל הקבוצה עשוי לחזור ולהיקלט שוב בצורה שונה על-ידי החברה או על-ידי קבוצה אחרת. כך ניתן לשרטט זאת בצורה מעגלית:

ישנם סיפורי-עם שעברו תהליך הסתגלות אל הקבוצה על בסיס של דפוסים קבועים, ולאחר-מכן הפכו בצורתם החדשה לנחלת-הכלל; למשל, סיפורים בשבחם של גיבורים וקדושים מקומיים או אזורים, המבוססים על תבנית מסורתית קבועה של סיפורי שבח, הופכים לסיפורי שבח כלל-יהודיים. הוא הדין עם סיפורי השבח על ר' חיים בן-עטר או על ר' שלום שבזי,⁹ ואולי עתה מתרחש תהליך דומה לגבי סיפורי השבח על ר' יעקב אבן-חצירא.¹⁰ בכך תורמת הקבוצה סיפורים שכבר עברו תהליך של הסתגלות וייחוד קבוצתיים, למאגר סיפורי העם הכלל-יהודיים.

במקביל מתרחש, כאמור, תהליך מתמיד של קליטת סיפורים מן החברה הכללית אל הקבוצה. המעבר אל הקבוצה עשוי להתרחש בשני אופנים: חזרה קפואה על סיפורים מן הסביבה, ללא שינויים או כמעט ללא שינויים — למשל, כאשר מספר בן-קבוצה מסוימת חוזר על מבעים פולקלוריים הנוהגים בקבוצות אחרות. כך, למשל,

9 ראה: ד' נוי, ר' שלם שבזי באגדת העם של יהודי תימן, בואי תימן, תל-אביב 1967, עמ' 106–133; הנ"ל, 'פטירת ר' שלם שבזי באגדת העם התימנית', מורשת יהודי תימן, ירושלים 1976, עמ' 132–149; הנ"ל, 'בין ישראל לעמים באגדות עם של יהודי תימן', מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 229–295; ג' ניגאל, 'שבחי ר' חיים בן-עטר', קרילקו — קובץ לחקר יהדות המגרב, תל-אביב 1983.

10 א' מוגרבי, ספר מעשה נסים (על ר' יעקב אבן-חצירא), ירושלים תשכ"ח.

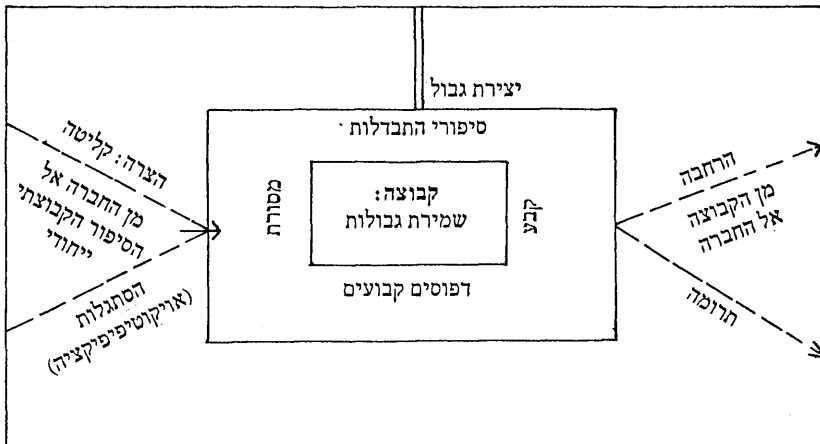
בארכיון הסיפור העממי לישראל (אסע"י) רשומות כסיפורי-עם ספרדיים יהודיים הומוריסטיים, בדיחות על סקוטים וקמצנותם המסופרות מפי שמואל רקנטי.¹¹ כלומר, תהליך הקליטה מתבטא רק בכך שמספר ממוצא מסוים בחר להוסיף לרפרטואר שלו סיפורים בעלי תווית שיוך של קבוצה אחרת. בשלב זה הוא אינו משנה אפילו את תווית השיוך, והבדיחה תיפתח בנוסחא הלשונית: 'מספרים על סקוטי אחד ש...'.¹²

בשלב אחר עוברים הסיפורים תהליכי שינוי והסתגלות (אויקוטיפיקציה), והם הופכים לחלק מן הרפרטואר של הקבוצה המאמצת. כך, למשל, דפוס קבוע של סיפור כללי-יהודי על עלילת דם (בעל תבנית קבועה) עבר תהליכי שינוי ואימוץ והפך לאגדה ירושלמית ספרדית-יהודית על רבנו קלונימוס, שהציל את הקהילה הירושלמית מעלילת דם כאשר החיה גוויית ילד מת שנמצאה בבית-הכנסת ע"ש רבן יוחנן בן-זכאי בירושלים.¹² כמות השינויים ומידת העומק של תהליך ההסתגלות תלויות בסוג הספרותי ובפונקציה של הסיפור לגבי החברה.

אגדה שהפונקציה שלה עשויה להיות יצירת לגיטימציה ומתן חיזוק לקבוצה מסוימת, תעבור שינויים בהתאם, לעומת מעשייה הבאה רק לשעשע או לעומת בדיחה הבאה ליצור גבולות של התבדלות ובידוד נוסח 'אצלנו' לעומת 'אצלם'. כאשר מספר בן קבוצה מסוימת לועג לתכונה שלילית של בני קבוצה אחרת, המסר הסמוי הוא: תכונה זו מצויה 'אצלם' אך לא 'אצלנו'.

נוכל לסכם את היחסים בין תהליכי התרומה והקליטה הקבוצתיים לבין הפונקציה והסוג הספרותי בשרטוט ובטבלא הבאים:

[א]

11 ראה: ארכיון הסיפור העממי בישראל, סיפורי שמואל רקנטי. למשל: 2439-2446.
12 ראה: אלכסנדר, לעיל, הערה 1.

[ב]

התערות	התבדלות	
חזרה קפואה	שמירת גבולות קיימים	שמירה
תרומה לסביבה קליטה מן הסביבה	יצירת גבולות חדשים	יצירה

תהליכי השמירה והיצירה (בשני הטורים לעיל) עשויים להתחולל ברמה קבוצתית, אזורית מקומית, רמה משפחתית ו/או ברמה אישית, בהתאם לאמנות ההיגוד ולאישיותו של המספר האינדיבידואלי.

[ג]

ננסה לבדוק את התהליכים המתוארים לעיל כשהם מיושמים בקבוצה אתנית אחת, ספרדים-יהודים בארץ-ישראל, כאשר השאלה המנחה היא: מה הם האמצעים המאפיינים את הספרות העממית ומאפשרים לה להיות כלי ביטוי לזהות אתנית קבוצתית?

ייחודה של הקבוצה הספרדית-יהודית בארץ-ישראל לעומת קבוצות אתניות אחרות בארץ היא העובדה שההגדרה המקובלת ביותר לקבוצה אתנית — מוצא משותף — קשה במקרה זה, שכן מאז קיומו של המוצא הגאוגרפי המשותף (ספרד) עברו למעלה מחמש-מאות שנה ויהודים יוצאי ספרד התפזרו בארצות שונות, בעיקר ארצות-הבלקן, כשכל ארץ כזו (כגון: תורכיה, יוון, יוגוסלביה, בולגריה ומרוקו) מטביעה את חותמה על תרבותה ומאפייניה הייחודיים של הקבוצה, כך שנוצרות תת-קבוצות שונות.

קו ייחודי נוסף לקבוצה זו, הקיים בישראל, ואף הוא קו של הפרדה המתחם גבולות בתוך הקבוצה, הוא עובדת קיומה של תת-קבוצה ותיקה: ספרדיי ארץ-ישראל. הכוונה לאלו המצויים בארץ כמה דורות, ובכך מהווים קבוצה ותיקה בחברה של מהגרים. ומכאן לשינויים בתפיסת הקבוצה את עצמה ואת יחסה לקבוצות אחרות ולחברה בכלל.¹³

קו משותף המאחד את בני הקבוצה הוא השפה הספרדית-יהודית. אך יש להביא בחשבון שגם בה קיימים הבדלים דיאלקטיים משמעותיים בין ארץ לארץ, שהרי

13 ראה מורג'טלמון, לעיל, הערה 4.

ספרדית-יהודית מערבית — החיכית'יה — שונה מן המזרחית, ודיאלקט של סלוניקי שונה משל מונסטיר, איזמיר או ירושלים.¹⁴ מאליו מובן שבעיות אלו קיימות בכל חידודן כאשר באים להגדיר מהו קורפוס סיפורי עממי ספרדי-יהודי.¹⁵ למרות השינויים וההבדלים שבתוכם, משייכים בני הקבוצה את עצמם לקבוצה אחת השומרת על דפוסי תרבות דומים המורכבים ממוצא משותף, שפה, מסורת ספרותית, לחן ונוסח תפילה אחיד, טיפוח תרבות חומרית וקביעת נורמות של התנהגות.

המודעות העצמית והנכונות לשמור על הגבולות הקבוצתיים-אתניים קיימות בשני ממדים: א. מאפייני העדה ככלל (כיצד ניתן להבחין בספרדי); ב. שייכות היחיד לעדה כפרט (במה אדם רואה עצמו כספרדי). שני מישורים אלו קיימים במקביל גם בספרות העממית: א. תמות, נורמות וערכים עדתיים המשתקפים בספרות העממית; ב. הזדהות המספר עם החומר המסופר כמבטא את השתייכותו האתנית. על-פי הדגם של מורג-טלמון, מודעות לשייכות אתנית עשויה להתבטא בארבעה אופנים:

1. שלילה — הסתייגות או נייטרליות.
2. מאפייני זיהוי חיצוניים: מבטא, שפה, מוצא, שם.
3. התנהגות המוצאת לה ביטוי בעיקר בשני מקומות: בית-הכנסת והמשפחה הרחבה — במסגרת של מחזור חיי-אדם ומעגל השנה.
4. הזדהות אמוציונאלית.¹⁶

מאליה בולטת העובדה כיצד כל תחומי הפולקלור (כגון: אמנות עממית ותרבות חומרית, אמונות עממיות, מנהגים, מוסיקה עממית) מתאימים לבטא את השייכות האתנית על ארבעת אופניה, כשכל תחום עשוי להיות דומיננטי יותר בפן אחר. ארבעת האופנים מוצאים את ביטויים גם בתחום הספרות העממית:

1. הפן המקסימאלי המבטא מודעות לשייכות אתנית קבוצתית הוא פן הלשון, השפה. זהו הפן היוצר את הגבול החד והברור בין קבוצה לקבוצה. בני הקבוצה מדברים שפה נוספת, ייחודית רק להם. בני קבוצות אחרות אינם מבינים שפה זו, אלא אם למדו אותה בלימוד אקדמי או באמצעות בני-המשפחה ושכנים. אחד התחומים המשמרים את השפה הוא הספרות העממית, משום שהיא עוברת במסורת שבעל-פה מדור לדור והיא מעצם מהותה ספרות של היגוד, שסופרה בשלב מסויים בשפה הייחודית לבני הקבוצה.

14 על-כן ראה למשל: D. Bunis, *Sephardic Studies — A Research Bibliography*, N.Y., 1981, pp. 42-48

15 ראה: ת' אלכסנדר, 'אלהים אוהב לב — לחקר הסיפור העממי הספרדי-יהודי', מחקרים במורשת יהודי ספרד והמזרח (בעריכת 'בן-עמי'), ירושלים 1981.

16 ראה: מורג-טלמון, לעיל, הערה 4.

היגוד הסיפור בשפה הייחודית הקבוצתית, ובמקרה זה ספרדית-יהודית, עשוי להתבטא גם בשימוש במבטא ובהגייה שונים מן השפה הכללית — במקרה זה עברית, או עברית ישראלית — בהגדרת המוצא של המספר, בשמו ובשמות גיבורי סיפוריו.

2. שני התחומים המרכזיים שבהם מתבטא אופן ההתנהגות הקבוצתית-אתנית הם בית-הכנסת וחוג המשפחה הרחבה. אלו הם גם שני המקומות המרכזיים שבהם מתרחשת סיטואציית ההיגוד הספרותית-עממית: סיפורי קדושה, סיפורי מוסר, שבחי חכמים, אגדות ודרשות בבית-הכנסת,¹⁷ סיפורים לילדים, סיפורים בין נשים תוך כדי בישול, תפירה וכדומה, בחוג המשפחה.¹⁸

3. באמצעות היגוד הסיפור או זימור השיר יכול היחיד להביע הזדהות אמוציונאלית עם המסורת האתנית של קבוצתו, וכן ליצור קשר של שייכות לשאר בני הקבוצה. פן ההזדהות הרגשית עשוי להיות הפן המינימאלי להבעת שייכות קבוצתית, משום שהוא יכול להתרחש גם באופן פסיבי בקרב קהל השומעים. במקביל, ניתן לו הביטוי המינימאלי מבחינת האקטיביות בהיגוד הסיפור או בזימור השיר. גם כשאין יודעים את השפה והמסורת אפשר להתרגש משמיעת רומנסה ולחוש גל נוסטלגי של זכרונות אל בית אבא. על כן פן זה הוא גם הקל ביותר והקורץ לניצול מסחרי.

4. גם הקטגוריה הראשונה — התייחסות נייטראלית למודעות של שייכות — עשויה להתבטא בבדיקת רפרטואר של מספר. מספר מסוג זה יתייחס לקבוצה האתנית מבחינת הגדרת מוצאו אך יעדיף לכלול ברפרטואר שלו בעיקר אימוץ קפוא של סיפורים מן הסביבה הקרובה או הרחוקה.¹⁹

חוקר הפולקלור דאנדרס הציג דגם של שלושה מישורי ניתוח לגבי ספרות עממית: המרקם (טקסטורה), הטקסט וההקשר;²⁰ ונוסיף לכך את מישור התפקוד (פונקציה). זהות אתנית קבוצתית עשויה להתבטא בכל ארבעת מישורי הניתוח הספרותיים-עממיים. ארבעת מישורי הניתוח הספרותיים תואמים לארבעת מישורי האופנים המבטאים מודעות לשייכות אתנית, בדגם המרובע של מורג-טלמון.²¹

דומתני שבדיקת מידת ההתאמה בין שני הדגמים האלו מעניקה ממד נוסף לכלי הניתוח של הספרות העממית-אתנית-קבוצתית.

17 כך למשל סיפר לי עמיחי ד"ר שלום בראשר כי במסגרת דרשת שבת-שובה בבית-הכנסת הספרדי 'ישא ברכה' בירושלים, בשנת תשמ"ב, שילב הראשון-לציון, הרב עובדיה יוסף, את אגדת ר' קלונימוס שהציל את הקהילה היהודית בירושלים מעלילת דם.

18 למשל מעשיות נשים, המספרות על נשים אקטיביות, סופרו בדרך-כלל לנשים צעירות על-ידי נשים מבוגרות יותר בחוג המשפחה. ראה: ת' אלכסנדר, 'לחקר המעשייה הספרדית-יהודית — המעשייה הנשית', הרצאה בכנס הבין-אוניברסיטאי השני לפולקלור, חיפה תשמ"ג; ד' נוי, 'מעשיות עם במשפחה יהודית-תוניסאית', הגות עברית בארצות האיסלם, ירושלים 1981, עמ' 181-188.

19 ראה לעיל, הערה 11.

A. Dundes, 'Texture, Text and Context', *Southern Folklore Quarterly* 28 (1964), pp. 20-251-265

21 מורג-טלמון, לעיל, הערה 4.

1. המרקם (טקסטורה)

א. שפת ההיגוד

המרקם הספרותי מתבטא בשפת ההיגוד ובסגנונו. בחירת שפת ההיגוד מותנית ביכולתו של המספר, במידת הזדהותו עם הקבוצה האתנית דוברת השפה הייחודית ובקהל השומעים ומידת יכולתו הוא להבין את השפה.

חזן-רוקם רואה את ההיגוד הסיפור העממי בארץ כתלת-שלבי: החל מהיגוד המצוי במעבר מן ההיגוד העדתי, דרך ההיגוד במעבר המערב שתי לשונות ועד להיגוד הישראלי בעברית.²²

מידת ידיעת השפה של המספר והשומעים מכתיבה אף את השמוש בסוג הספרותי. להיגוד והבנה של סיפור בפרוזה (אגדה או מעשייה) דרושה שליטה טובה בשפה; פתגם דורש ידיעה פחותה (הוא מהווה רק משפט אחד), ומאידך גיסא קשה מאוד לתרגמו. באשר לשיר, הרי אפשר לספר את תוכנו ואף ליהנות רק מן המנגינה.

ב. שילוב ביטויים מספרדית-יהודית להיגוד בעברית

כאשר הקהל אינו מבין או אינו מבין היטב ספרדית-יהודית בגלל השתנות תנאי ההיגוד, נאלץ המספר להסתפק בשילוב ביטויים ופתגמים מן השפה האתנית בהיגוד בעברית. הביטויים שיישארם בספרדית-יהודית הם אלו שאינם ניתנים לתרגום, ויש צורך להחליפם בביטויים מקבילים בעברית, כגון נוסחאות פתיחה וסיום במעשייה: 'אביה די-סר' (היה היה); 'איוס טנגאן ביין אי מווטרוס טמביין' (להם יהיה טוב, ולנו גם כן); 'ומאז הם חיים באושר ועושר עד עצם היום הזה'.

תופעה הפוכה היא שילוב פסוק מקראי, אשר מקורו בעברית, אך המספר מכיר אותו בתרגום ללאדינו וסבור שווהי מימרה מדוברת, מבלי לדעת שמדובר כאן בתרגום של פסוק מקראי: למשל בפתיחה לסיפור על הבנת לשון החיות (AT670)²³ ואומרת המספרת קמליה שחר: 'אצ'ה און פן א לה מר, קי און טיימפוס לוס טופרס' [שלח לחמך על פני המים כי ברבות הימים תמצאנו; קהלת יא, ו].

הביטויים מהשפה האתנית עשויים להיות משולבים בפי הדמויות כחלק מדרכי עיצובן ואפיוןן. למשל, ברכות ואיחולים כמו 'קמינוס די ליצ'ס אי מייל', שהיא ברכה ליוצא לדרך שתהא דרכו סוגה בדבש וחלב; או ביטויי גנאי כמו 'פישקאדו די-לימון' [דג בלימון]. לאפיון דמות המחמיצה תמיד את פניה.

שמות הגיבורים או כינויים וצורות הקטנה יכולים לבטא שייכות קבוצתית. דוגמאות לשמות וכינויים: ח'ם [חכם] אברם, אלגרה, דונה, סול.

22 ג' חזן-רוקם, 'לחקר תהליכי התמורה בסיפור העממי', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ג (תשמ"ב), עמ' 129-137.

23 AT = A. Aarne & S. Thompson, *The Types the Folktale*, Helsinki 1973²

צורות הקטנה אופייניות: ניסמצי, יצחקיטו, רחליקה. מלאות ההווי: תיאור פרטי יום-יום, מנהגים, לבוש ומאכלים מבטאים את השייך הקבוצתי בין אם הם בעברית ובין אם הם בספרדית-יהודית, או שהם משולבים לתוך היגוד עברי.

מונחי לבוש: צ'פאו [כובע]; ספטוס [נעלי בית], מונח שהפך, אגב, לכלל-ישראלי; או תרבוש, שהוא מונח בעברית המאפיין לבוש מזרחי. ברכות (שתיים-עשרה ברכות בסדר ראש השנה).

מאכלים: באקלוואה [עוגה מתוקה], יפראקס [עלי גפן ממולאים], אוואז אי-ארוז [אורז ושעועית לבנה]; הגשת 'דולסה' [דברי מתיקה] לאורחים; שמות מאכלים שהפכו כלל-ישראליים, כמו 'פסוליה' [שעועית ירוקה]; ומאכלים הקשורים לחגים, כגון 'סוטלין' לשבועות או 'טישפישטיל' [עוגת סולת] לפורים.

גם בהיגוד בעברית, עדיין ניתן לשלב ביטויים עבריים ושימוש במונחים המעיד על שייך הסיפור לקבוצה אתנית מסוימת. כך לגבי הקבוצה הספרדית-יהודית: 'חכם' ולא 'רב', 'תיבה' ולא 'במה', 'קהל' ולא 'בית-כנסת', 'יחידיקהל' ולא 'שליחי-ציבור'. המעבר הלשוני לעברית עדיין אינו מבטל את תפקידו של ההיגוד האתני כזה. מספר בן קבוצה מסוימת עדיין יכול לראות את המבע הפולקלורי המסוים כמבטא חלק מהזהותו האתנית-קבוצתית, אם יש בו מאפיינים אתניים קבוצתיים אחרים מלבד השפה. מאפיינים כאלו עשויים להתבטא בהקשר הסיפור: אישיות המספר, הקהל, נסיבות ההיגוד ותפקידו של הסיפור בהקשר הנתון כמבטא ומתאר נושאים, מנהגים, ונורמות התנהגות קבוצתיות ייחודיות. גורמים אלו וזיקות הגומלין ביניהם קובעים לא רק את עיצובו הייחודי של סיפור עממי נתון, אלא כחלק מעיצוב זה גם את שיוכו של הסיפור לקבוצה אתנית ואת תפקידו כמבטא קבוצה זו.

2. ההקשר

א. המספר

מודעותו של המספר להשתייכותו הקבוצתית-האתנית מתבטאת בבחירת הרפרטואר הסיפורי שלו ובדרך ההיגוד. מידת המודעות שלו לשייכות עשויה להיות שונה: מן האופן המינימאלי שעל-פיו הוא נזכר במוצאו רק בהישאלו על-כך, או שיש לו תחושה של הזדהות רגשית פסיבית; ועד לאופן המקסימאלי המתבטא בשפת ההיגוד האתנית או במידת שילוב ביטויים מן השפה האתנית אל ההיגוד בעברית. מודעותו ההשתייכותית-קבוצתית של המספר עשויה להתבטא גם בדרכי התנהגותו ובתפיסת עולמו לגבי קיום נורמות וערכים קבוצתיים נוסח: 'כך מתנהג ספרדי' או 'ספרדי לא יעשה דבר כזה...'

תפקיד הסיפורים לגבי המספר עשוי להיות תפקיד מכוון לשימור וטיפוח המורשת העדתית ולהבלטת ערכים ותפיסות אתניות ייחודיות.

ב. הקהל

הרכב הקהל קובע אף הוא את תפקיד הסיפור העממי כמבטא זהות אתנית. קהל השייך לבני אותה קבוצה יוצר באמצעות היגוד הסיפור מצע רגשי משותף ותחושה של איחוד, שיתוף וחיזוק נורמות וערכים קבוצתיים. הפנייות אל קהל מסוג זה עשויות להיות בנוסח: 'אתם זוכרים כאשר...'

אם הקהל שייך לקבוצה אחרת, עשוי להיווצר פער של הבנה בין המספר לקהלו. בסוג היגוד כזה ישתמש המספר בהערות מסבירות חוץ-סיפוריות לצורכי גישור הפערים. בסוג היגוד כזה יישמעו הערות בנוסח: 'אצלנו היה מקובל' או 'אצלנו כאשר באים אורחים מגישים להם "דולסה"; דולסה פרושו...'. פער יכול להיווצר גם כאשר בני אותה קבוצה שייכים לדור צעיר יותר.

בפנייה אל הקהל הנוכח תוך כדי היגוד הסיפור יש גם שחזור מתואר של הקהל הקודם ששמע סיפור זה בעבר, ופעמים רבות יבואו תיאורי תגובות הקהל הקודם כדי ליצור קרבה אל הקהל הנוכחי, נוסח: 'כשסיפרתי זאת אז בתורכיה... כל-כך צחקו...'; או שהמספר מתאר את תגובתו הוא כקהל בעת שמיעת הסיפור: 'כשאמא שלי סיפרה לי את הסיפור הזה היינו בוכים מהתרגשות...'

בדרך-כלל אמירות מעין אלו באות להבליט את תחושת המספר לגבי הפער בין 'אז' ו'עתה'.

ג. נסיבות ההיגוד

כאמור, שני המקומות שבהם באה לידי ביטוי התנהגות המבטאת שייכות אתנית הם בית-הכנסת וחוג המשפחה. אלו הם גם מקומות ההיגוד המקובלים ביותר. להיגוד הסיפור בחוג המשפחה עשויה להיות פונקציה של חינוך, לחיזוק הדימוי המשפחתי.²⁴ יתר על כן, גם לעצם נסיבות ההיגוד פונקציה כפולה, שכן תוך כדי ההיגוד בהווה משחזר המספר את נסיבות ההיגוד בעבר: 'את הסיפור הזה שמעתי מאמא שלי בחורף כאשר היינו יושבים סביב התנור'... או 'סביב הטנדור'... או 'סביב המנגל'... או 'שמעתי מפי השכנה ש... כאשר...'. לעצם העלאת המסורת ומילולה והנסיבות שבהן נאמרה מסורת זו בעבר, יש תפקיד של הגברת המודעות לשייכות אתנית ונתינת ביטוי למודעות זו.

להיגוד הסיפור העממי ככזה יש פונקציה נוספת שהיא ייחודית להיגוד של ספרות, והיא הפונקציה הרגשית. להיגוד של סיפור, לביצוע של שיר או לאמירה של פתגם יש עוצמה חווייתית רגשית שעשויה להיות עזה ביותר. עצם ביצוע ההיגוד המסורתי, גם מבלי להתיחס לתוכנו, מהווה הבעת שייכות: 'אני שר את השירים מהבית' או 'שמעתי את הסיפור בבית אבא' או 'את הפתגם הזה אמא היתה אומרת לי כאשר רצתה להסביר איך צריך להתנהג במקרה זה או אחר'.

24 ראה: נוי, לעיל, הערה 18.

3. הטקסט

תבנית העלילה המרכיבה את הטקסט הסיפורי נוטה אל הקבוע והכללי. אלמנטים קבוצתיים ייחודיים עשויים למצוא ביטוי בכמה היבטים נוספים:

עולם הסיפור: העולם שבו מתרחשת עלילת הסיפור יכול לשקף מאפיינים של השתייכות לקבוצה אתנית.

דמויות: סיפורים סביב דמויות ידועות, בעלות תווית שיוך אתני, כגון: ר' חיים בן־עטר, ר' חיים פינטו, ר' יעקב אבר־חצירא, ר' שלום שבזי, ר' שלום שרעבי, ר' חיים די־לה רוזה, הרב פניז'ל, ר' יהודה חסיד, הבעש"ט. דמויות אלו הן דמויות היסטוריות, ואף גיבורות של סיפורי עם, המעוגנות במורשת התרבות של קבוצה מסוימת. זו יכולה להיות קבוצה קטנה הכוללת רק אזור אחד, או ארץ מוצא אחת (מרוקו), לעומת קבוצה גדולה יותר (יהדות המזרח). כאמור, בתהליך ההתערות הבין־קבוצתי, דמות בעלת תווית שיוך קבוצתית עשויה ליהפך לדמות הזדהות כלל־יהודית. ולהבדיל ישנן גם דמויות הומוריסטיות קבוצתיות כגון: ג'וּתה (מזרח), בהלול (פרס), הרשלי' (מזרח אירופה).

עיון בזמן ובמרחב: שמות מקומות וציוני זמן אף הם עשויים לשייך את הסיפור למסורת סיפורית מסוימת. כך עלילת דם מתרחשת בבית־הכנסת הספרדי ע"ש יוחנן בן־זכאי בירושלים. הרב גר בשכונת אוהל־משה, או שעלילת הסיפור מתרחשת בסלוניקי, איסטנבול, מונסטיר וסרגוסה. עיר הכסילים היא מקידה ולא חלם האשכנזית או כוזבאת התוניסאית.

העולם האידאי: העולם הרוחני המניע את עלילת הסיפור ופעולות הגיבורים עשוי לשקף נורמות וערכים הייחודיים לבני הקבוצה על־פי תדמיתם העצמית ותפיסתם את עצמם. במקרה זה בני הקבוצה תופסים עצמם כקבוצה המגלמת ערכים של נדיבות, מתינות, ייחוס, אריסטוקרטיה, ומאידך גיסא — גאווה ורגישות מוגזמת לכבוד.

הווי ומנהגים: הסיפור יכול לשקף מנהגים, אמונות ותיאורי הווי האופייניים לקבוצה מסוימת, שגם אם אינם ייחודיים אך ורק לקבוצה אחת (ספרדים־יהודים), הם משקפים אקלים של מסורת מסוימת, ותוחמים גבולות כלל־קבוצתיים כמו מנהגי חגים, מאכלים, אמונות ורפואה עממית. למשל: קריאת שם הנכד על שם הסב כשזה עדיין חי; טקס גירוש פחדים הקרוי ליביאנוס, באמצעות יציקת בדיל למים קרים וכיו"ב.

עד עתה ניסינו לבדוק את המיתאם בין הדגם המרובע של המודעות לשייכות אתנית ובין ארבע המישורים של ניתוח ספרות עממית; כעת אנו רוצים להוסיף עוד השוואה: בדיקת ההתאמה של שני הדגמים הנ"ל לסוגות (ז'אנרים) ספרותיות שונות. נזכיר לדוגמא רק כמה סוגות אתנו־פואטיות המקובלות בסיפורת, ונסקור בקצרה את מידת ההתייחסות שלהן לשני הדגמים שתוארו עד כה.

כל סוגה ספרותית עשויה לבטא את כל ארבעת הממדים, אך דומתני כי במהותה

של כל סוגה גלומות אפשרויות דומיננטיות יותר או פחות לביטוי של מודעות לשייכות אתנית.

המעשייה: מצויה בקוטב המרוחק יותר של מתן ביטוי למודעות אתנית, שכן מאופייה היא כללית יותר ואוניברסאלית, ואם היא עוברת תהליך של הסתגלות והתאמה לקבוצה, הרי סממני הסיגול חיצוניים ושטחיים יותר, כמו החלפת שמות גרידא: כך סינדרלה היא רחליה בתו של חכם אברם; בת המלך התורכי החיה באיסטנבול מתאהבת בבן המלך ההודי, ובכך מסתיימים סממני המיקום וההסתגלות הקבוצתית. לעיתים ישנם גם סממנים לשוניים של נוסחות הפתיחה והסיום.²⁵

האגדה: משום שהיא מטיבה מעוגנת בזמן ומקום ונסבה על דמות ידועה, הריה עוברת תהליך הסתגלות עמוק, כדי שתישמר אמינותה כמעשה ש'היה באמת'.²⁶

הבדיחה: מאפשרת תיחום גבולות אתניים, בעיקר כשמדובר בבדיחות על תדמיות ותוויות עדתיות. אז היא עשויה ללעוג למאפיינים ותכונות של בני קבוצה אחרת — קמצנות, אלימות, חמדנות — ולבטא בכך את התוקפנות של בני קבוצה אחת כלפי השנייה. במקרה זה משמשת הבדיחה בתפקיד של יצירת גבולות קבוצתיים, ויחום והתבדלות.²⁷

הפתגם: עשוי לבטא את תפיסת העולם של הקבוצה קבוצה. ('אנחנו'; 'אצלנו היו אומרים'). מהיותו ביטוי פורמאלי מתומצת הוא קל לזכירה, גם בשפה האתנית הייחודית. אפילו כשאין שולטים בה ואין מדברים בה, עדיין אפשר לזכור פתגם. ובדומה לכך השיר, וקיצוני יותר הלחן, גם כשאין זוכרים את הסיפור ואין אומרים את הפתגם, מתנגן לחן השיר.

כל סוגה ספרותית ניתנת לניתוח על-פי ארבעת מישורי הניתוח שהוזכרו לעיל: מרקם, טקסט, הקשר (מספר, נסיבות, קהל) ופונקציה, כשכל מישור כזה עשוי לבטא אחד או יותר מארבעת האופנים בהם מתבטאת מודעות לשייכות אתנית. ניתן לסכם את המיתאמים בין הדגמים שהוזכרו לעיל בצורת טבלא (בעמוד הבא). הטבלא אינה משקפת מיתאמים חופפים בין הדגמים השונים, אלא את היסוד הדומיננטי שבכל אחד ממישורי הניתוח בדגמים אלו.

דומתני, שהקורלציה בין כל הדגמים למישוריהם השונים מעניקה ממד נוסף ומאירה מזווית נוספת את התופעה המורכבת של תפקוד הספרות העממית כמבטאת זהות אתנית קבוצתית.

25 כל הדוגמאות לקוחות מסיפורים שנרשמו בעבודת-שדה שערכתי בקרב בני הקהילה הספרדית-יהודית בירושלים בחמש השנים האחרונות.

26 לניתוח לדוגמא של תהליך ההסתגלות של אגדה, ראה מאמרי על אגדת הרב קלונימוס, לעיל, הערה 1.

27 ראה: ת' אלכסנדר, 'הדמות והעיר' — סיפורים הומוריסטים יהודים ספרדיים', פעמים 7 (1981), עמ' 64-82.

סוגים ספרותיים עממיים	מישורי ניתוח ספרותיים	אופני מודעות של שייכות אתנית	דרכי ההיגוד לשון ההיגוד
פרוזה: מעשייה	טקסט	שלילה: הסתייגות, נייטרליות	היגוד בעברית
סוגים מינוריים: פתגם, חידה	מרקם	מאפייני זיהוי חיצוניים: מבטא, שפה, מוצא, שם	היגוד בלשון העדה
פרוזה: אגדה, בדיחה	הקשר	התנהגות: בית-הכנסת, משפחה רחבה, טקסים הקשורים לחגים ולמחזור חיי אדם; לבוש, חפצים, מאכלים	היגוד בשלב מעבר; דו-לשוניות
שירה	תפקוד	הזדהות אמוציונאלית	האזנה פסיבית

סיכום

התבנית הסיפורית עשויה להיות כלל-אוניברסאלית או כלל-יהודית. השייכות האתנית-קבוצתית מתבטאת במרקם הלשוני, בשפה הייחודית של ההיגוד, או בשימוש במונחים וביטויים מן השפה האתנית, בעולם שבו מתרחש הסיפור — עלילה, דמויות, זמן ומרחב — כפי שהם מתבטאים בסוגים הספרותיים השונים; ובהקשרו של הסיפור — אישיות המספר, הרכב הקהל, ונסיבות ההיגוד.

תהליכי ההסתגלות והשינוי האתניים פועלים לשני הכיוונים: מן הקבוצה אל הסביבה בתהליך של תרומה והתערות, ומן הסביבה אל הקבוצה בתהליך של קליטה, התבדלות ועיצוב מחדש. תהליכי ההתבדלות וההתערות מתרחשים בד בבד ובאופן תמידי, וכך יוצרים את הגבולות האתניים והכלל-התנהגותיים המוצאים להם ביטוי בספרות העממית לסוגיה השונים.

היגוד הסיפור העממי בישראל מתרחש בסיטואציות היגוד רב-קבוצתיות, כאשר קבוצות אתניות רבות ומגוונות מצויות כולן במסגרת מדינית אחת, ולכולן יש גם אינטרסים לאומיים משותפים בהווה ובעתיד, המבוססים על עבר משותף. המסגרת המשותפת הצרה, שנוצרה במהירות, יצרה האצה בתהליכי ההתערות וחיידוד בתהליכי ההתבדלות. כיווני ההשפעות של יחסי הגומלין התרבותיים הם לא רק בין הקבוצה לחברה הכללית, אלא גם בין הקבוצות האתניות לבין עצמן.²⁸

28 ראה: L. Dégh, 'Approaches to Folklore Research among Immigrant Groups', *J.A.F.* LXXIX (1966), pp. 551-556

בעקבות תהליכי ההתערות מאבד המספר העממי את קהלו הטבעי בשפה האתנית הייחודית והוא נאלץ לעבור להיגוד בעברית. שלבי המעבר הלשוניים עשויים ליצור היגוד עילג וקשה להבנה, עד להיווצרות דרך של מספרים דוברי עברית על בוריה.²⁹ הסיפור העממי, בניגוד לסיפור הכתוב, נוצר תוך כדי היגודו מתוך התייחסות לקהל ולנסיבות ההיגוד; על-כן הוא גם נוצר מחדש ומעוצב מחדש כאשר הוא עובר לחלוטין לשפה אחרת. מעבר משפה לשפה פירושו לא רק החלפת שפת ההיגוד, אלא גם שינוי עולם הסיפור והקשרו. אופן המעבר ומידת המעבר תלויים במספר, במידת התערותו בחברה הכללית, בקהל ובנסיבות ההיגוד. מספר דו-לשוני יכול לספר בחוג משפחתו בספרדית-יהודית, אך לקהל מסוג אחר יספר בעברית.

אם אכן ייעלם הקהל המבין את הסיפור בלשונו האתנית, ייעלם גם ההיגוד בלשון הקבוצה והוא יישמר רק במסלול הכתוב. אולם תהליכי מעבר והיעלמות של תופעות הם תהליכים איטיים ומסובכים. כאמור לעיל, גם כאשר היגוד הסיפור העממי עובר לעברית, הוא עדיין יכול לבטא זהות אתנית של קבוצה מסוימת, אם נותרים בו ההיבטים האחרים שעל-פיהם נבחנת המודעות לשייכות אתנית, נוסף על פן השפה. על כן קשה גם לחזות את תהליכי התפתחות של היגוד הסיפור העממי כמבטא קבוצות אתניות בישראל. תהליך של היטשטשות והתערות עשוי בשלב מסוים להתהפך, להתחד ולחיווצר מחדש כתהליך של התבדלות. כמוהו כאותה תופעה אופטית: אפשר לראות תמונה לכל פרטיה אם מסתכלים בה דרך פתח מסוים; כאשר הפתח הולך וצר מיטשטשת התמונה וקשה להבחין בה. אולם, כאשר הפתח מצטמצם לכדי נקודה, כלומר כשהמסירה כמעט נעלמת, התמונה מתהפכת ונעשית שוב חדה. זוהי הדגמה להוכחת התפורות האור בקווים ישרים, המראה שקרני-אור אינן עוברות באקראי אלא על-פי מגבלותיו של שדה מתובנת. זוהי גם דעתו של לוי-שטראוס על תהליכי המעבר של סכימות מיתיות מאוכלוסיה אחת לשנייה.³⁰

כל עוד קיימות קבוצות אתניות והבחנות אתניות, יהיה קיים גם היגוד של סיפור עממי, שיבטא את זהותה של הקבוצה האתנית ואת מודעות ההשתייכות של בני הקבוצה אליה. היגוד הסיפור העממי, כמו עצם קיומה של הקבוצה האתנית, נמצא כל הזמן בתהליך של התערות והתבדלות. ההיגוד הספרותי-עממי יכול לחזק יצירת גבולות אתניים ותיחומם או להבליט את המשותף והכללי, בהתאם לתפקודו של ההיגוד הספרותי ביחס לזהות האתנית-קבוצתית, ובהתאם לשימוש שעושים בו במודע ובשאינו מודע.

29 ראה: ג' חזן-רוקם, לעיל, הערה 22.

30 ק' לוי-שטראוס, 'עלילות אסדיוול', הספרות 20 (1975), עמ' 27.

כרגע, המגמה בארץ היא טיפוח מכוון של מורשות תרבותיות של קבוצות אתניות. כאשר ואם אמנם ייעלמו ההבחנות האתניות, יהפוך ההיגוד הספרותי-עממי-אתני לנוסטלגיה וחלק מהעלאת זכרונות על 'מה שהיה פעם'. כזכרון ישאר ההיגוד העממי גם אחרי שהבחנות הקבוצתיות תיעלמנה. אולם גם יצירה מחדש בהווה מעוגנת בעבר, היות שהכלל ביצירה עממית המבוססת על מסורת קובע שאין יצירת יש מאין. כלל זה נכון לגבי ספרות עממית בכלל וספרות עממית המאפיינת קבוצה אתנית בפרט.

מן הראוי לבדוק תהליכים אלו של התבדלות והתערות והשפעות הגומלין ביניהם כשדה יחסים מתובנת. לשם כך יש צורך בפרספקטיבה של זמן ומבט כולל והשוואתי של ספרויות אתניות עממיות של קבוצות שונות, כדי לבחון את הייחודי והמאפיין שבכל אחת מהן ואת המשותף לכולן ביחד: הן הבא במסורת העבר, והן זה הנוצר מחדש בהווה הקיים בישראל.

